

Између тимског рада и самосталности истраживача

Методолошки осврт на нека социолошка истраживања савременог српског друштва

СРЂАН ШЉУКИЋ

Филозофски факултет

Нови Сад

Увод

Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду објавио је 1995. године публикацију под називом "Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих", чије су основне теме, као што то и сам наслов каже, промене глобалног карактера у друштву Србије и промене у свакодневном животу људи у Србији на почетку деведесетих година¹. Овом студијом наставља се објављивање резултата истраживања друштва Србије која већ двадесетак година спроводи Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Подсећамо на претходне три студије: "Друштвени слојеви и друштвена свест" (1977), "Друштвене неједнакости" (1987) и "Србија крајем осамдесетих" (1991). Руководилац истраживања у сва три случаја био је Михајло Поповић.

Већ са летимичним ишчитавањем публикације, коју је приредио Силвано Болчић, уочава се битна разлика у односу на све три студије које су јој претходиле. Док у прве три књиге² сусрећемо синтетички приказ кључних налаза истраживања као плод тимског рада (без обзира на извесне потешкоће које једним делом резултују и из експлоративног карактера ових студија), те услед тога и веома чврсту везу међу унетим прилозима, за ову последњу сам приређивач каже да "није писана са идејом да буде "синтетички" приказ кључних налаза поменутог пројекта у целини"³: знатна слобода појединих истраживача присутна је како у избору тематике тако и у начину обликовања прилога. Узроке ове разлике Болчић проналази пре свега у карактеру предмета проучавања ("турбулентно" друштво, то јест друштво захваћено брзим и дубоким променама), а затим и у условима самих истраживања (нејасност основне дугорочне "логике" друштвених промена, отежаност спровођења систематичних социолошких емпиријских проучавања услед нарастања важности нејавне, "нетранспарентне" сфере друштва).⁴ Морамо ипак да приметимо да је оправданост ових разлога озбиљно доведена у питање постојањем супротних примера.⁵

1 Прилоге су, осим приређивача, написали Марина Благојевић, Сретен Вујовић, Младен Лазић, Анђелка Милић и Смиљка Томановић-Михајловић. Књига је изашла у завршној години реализације пројекта "Социолошко проучавање нових особености друштва Србије почетком деведесетих", чији је руководилац био С. Болчић а финансијер Министарство за науку и технологију Републике Србије.

2 Поповић М. и др.: Друштвени слојеви и друштвена свест, ИСИ ФФ Београд 1977. Поповић М. и др.: Друштвене неједнакости, ИСИ ФФ Београд 1987.

3 Поповић М. и др.: Србија крајем осамдесетих, ИСИ ФФ Београд 1991.

4 Болчић С. приредио: Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, ИСИ ФФ Београд 1995, стр. 5.

5 Ibid., стр. 6-10

6 Лазић М. приредио: Разарање друштва, "Филип Вишњић" Београд 1994.

У овом раду, међутим, наша намера није да дубље улазимо у узроке горе наведене разлике, нити да детаљније процењујемо њену оправданост. Ограничићемо се на покушај сагледавања манифестације те разлике на методолошкој равни, имајући у виду три блиско повезана питања: однос социолошке теорије и емпиријског истраживања, изворе података, њихово прикупљање и обраду и, на крају, анализу самих података и закључивање.

Теорија и истраживање

Готово да нема књиге посвећене социолошком методу у којој се не наглашава значај теорије за социолошко истраживање. Тако В. Гуд и П. Хет истичу да су, супротно популарном схватању, теорија и чињенице тесно испреплетени и да се наука развија сталним међусобним деловањем теорије и чињеница.⁶ Р. Милс, у својој критици екстремног емпиризма, каже да идеје унапређују проучавање друштва, док га чињенице само дисциплинују. Концепције и идеје треба да буду руководећа снага фактографског истраживања, а детаљисана истраживања треба да буду коришћена као средство провере и преиспитивања идеја.⁷ Од наших аутора В. Милић посебно подвлачи да је "активан однос према теорији (...) подједнако потребан на почетку, у читавом току истраживања и на његовом крају".⁸

Све три студије које су претходиле овој коју је приредио С. Болчић (Поповић и др. 1977, 1987, 1991) уважавају овај значај теорије за социолошко истраживање и за свој заједнички теоријски основ имају теоријско-хипотетичку замисао М. Поповића о карактеру класно-слојне структуре (такозваних) социјалистичких друштава, а посебно (тадашњег) југословенског друштва. Ту своју концепцију М. Поповић је у најразвијенијим облику изложио у књизи "Друштвени слојеви и друштвена свест"⁹. Полазећи од проширеног, генералног појма слоја који укључује све историјске облике вертикалне друштвене диференцијације становништва, М. Поповић у слојеве у ужем смислу речи укључује делове и фракције постојећих класа, извесне историјске облике слојевитости (касте и сталеже) и посебне друштвене слојеве који коезистирају са основним друштвеним класама. Основа за поделу друштва на класе јест власништво (или одсуство власништва) над средствима за производњу. Однос између класа је однос експлоатације и конфликта. Југословенско друштво, као посебан случај социјалистичких друштава (чија је најважнија одлика то што су прелазног класног карактера) диференцира се на следеће слојеве и класе: прво, слој политичких и привредних руководилаца, друго, средње социјалистичке слојеве, треће, слојеве непосредних произвођача (радничка класа) и, четврто, слојеве приватних сопственика. Због потребе детаљнијег и конкретнијег истраживања, овај модел друштвене сло-

6 Гуд В. и Хет П.: Методи социјалног истраживања, "Вук Караџић" Београд 1966, стр. 12. Према схватању ова два аутора улога је теорије да, прво, одређује који ће се подаци прикупљати, друго, пружа појмовну схему за систематизацију, класификацију и узајамно повезивање појава, треће, сажима чињенице у емпиријске генерализације и у системе генерализација, четврто, предсказује чињенице и, пето, указује на празнине у нашем знању.

7 Милс Р.: Социолошка имагинација, "Савремена школа" Београд 1964, стр. 84-87.

8 Милић В.: Социолошки метод, "Нолит" Београд 1978, стр. 374.

9 Поповић М. и др.: Друштвени слојеви и друштвена свест, стр. 23-41.

јевитости М. Поповић операционализује у модел који се састоји од десет ужих слојева: политички и привредни руководиоци, стручњаци у привреди, стручњаци ван привреде, службеници са средњом стручном спремом, квалификовани радници у индустрији, квалификовани радници у услужним делатностима и неквалификовани радници, радници-сељаци, "чисти" пољопривредници и занатлије и други приватници. Друштвени положај слојева чине следеће компоненте: прво, место у друштвеној подели рада, друго, однос према друштвено-политичкој и економској моћи и, треће, место у расподели материјалног богатства.

Уз неке мање разлике, ово становиште понавља се и у "Друштвеним неједнакостима"¹⁰ и "Србији крајем осамдесетих"¹¹. По својим основним одликама оно спада негде између "јаких" и "слабих" теорија класа.¹²

У свакој од три наведене студије М. Поповић формулише и генералну хипотезу. Тако се у "Друштвеним слојевима и друштвеној свести" претпоставља да посебне карактеристике друштвених слојева (интереси, стил живота, класно-слојна свест и вредносне оријентације) произилазе првенствено из њихових различитих друштвених положаја.¹³ У наредној студији тврди се да "постојеће социјалне неједнакости не доприносе стабилном и успешном функционисању југословенског друштвеног система".¹⁴ У последној од три студије главна хипотеза гласи: "слојна припадност условљава разлике између људи у материјалном стандарду, становању, породичним и сличним односима, могућности образовања, запошљавања, награђивања итд."¹⁵

Оно што је овде за нас најбитније јесте чињеница да аутори посебних прилога у све три књиге прихватају теоријско утемељење истраживања које је дао М. Поповић. Прихватајући полазни теоријско-хипотетички концепт поједини истраживачи, неки у већој а неки у мањој мјери, развијају теоријске концепте у посебним областима које су истраживали, разлажући генералну хипотезу на мноштво посебних. Скоро у сваком тренутку читалац је начисто да се ту у ствари ради о једном једином истраживању као колективном делу једног тима социолога, упркос извесном "недостатку координације" који самокритички спомиње М. Поповић.¹⁶

Међутим, у књизи "Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих" ствари стоје битно другачије.

Прилог којим књига почиње ("Пост-социјалистичка транзиција: контекст промена друштва Србије почетком деведесетих"), а који је написао С. Болчић, има амбицију да буде нека врста уводне студије.¹⁷ Констатујући да је транзиција као глобални друштвени процес постала нужност, Болчић је дели

10 Поповић М. и др.: Друштвене неједнакости, стр. 7-15 и 24.

11 Поповић М. и др.: Србија крајем осамдесетих, стр. 3-15.

12 David Lee and Bryan Turner (eds.): Conflict about Class: Debating Inequality in Late Industrialism, »Longman« London and New York 1996, p. 9-19.

Приликом било какве процене замисли М. Поповића треба обавезно имати у виду временски контекст и тадашње друштвене околности.

13 Поповић М. и др.: Друштвени слојеви и друштвена свест, стр. 41.

14 Поповић М. и др.: Друштвене неједнакости, стр. 13.

15 Поповић М. и др.: Србија крајем осамдесетих, стр. 13.

16 Види на пример Поповић М. и др.: Друштвени слојеви и друштвена свест, стр. 41.

17 Болчић С.: op.cit., стр. 6 и 13-30.

на "прву транзицију" (прелаз из "капитализма" у "социјализам") и "другу транзицију" (прелаз из "социјализма" у "не-социјализам"). Особеност "друге транзиције" је ослобађање приватне иницијативе и успостављање институционалних оквира за нову улогу власника, предузетника и менаџера. Прелазак у "предузетничко друштво" отежан је процесом "национализације друштва", који значи подређивање "интересима нације" свих потреба и интереса људи. Болчић формулише и генералну хипотезу: "време деведесетих" је раздобље радикалног мењања не само појединих "сфера" друштва Србије, већ и његових глобалних својстава.¹⁸

Ниједан од других аутора у овој публикацији (осим, наравно, самог С. Болчића у његовом другом прилогу под називом "Измењена сфера рада") не придржава се доследно теоријских оквира које је поставио С. Болчић, иако му се, додуше, нико отворено не супротставља.

Док Марина Благојевић (у првом од своја два прилога у овој књизи: "Демографска слика Србије деведесетих: дихотомија и стагнација") и Смиљка Томановић-Михајловић ("Свакодневница деце у друштву у транзицији") ни не пружају неки разрађенији теоријско-хипотетички оквир, вероватно сматрајући да им то, због постављеног циља истраживања (дескрипције), није ни било потребно¹⁹, дотле се по самосталности и озбиљности приступа истичу Младен Лазић ("Особености глобалне друштвене трансформације Србије") и Анђелка Милић ("Свакодневни живот породице у вртлогу друштвеног расула: Србија, 1991-1995. године"). При томе се М. Лазић већином ослања на своје раније радове²⁰, а А. Милић, у једној истинској "студији у студији"²¹, прецизно дефинише друштвени оквир, основни проблем, предмет и циљ истраживања. У свом другом прилогу ("Свакодневница из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност") М. Благојевић, прихватајући Лефеврово схватање свакодневнице, своју полазну теоријску претпоставку развија у три посебне хипотезе. Сретен Вујовић ("Урбана свакодневница деведесетих година") свој рад назива "хроником или сведочанством" и само у грубим цртама "скицира социолошки приступ граду".²²

Извори података, њихово прикупљање и обрада

Социологија као наука, као што не може без теорије, тако не може ни без искуствених података. За њу чињенице представљају "веома тврдоглаву ствар".²³ Чињенице, то јест податке о друштвеним појавама, треба на одређени начин прикупити и обрадити. Изворе података, узорковање, инстру-

18 Ibid., стр. 8.

19 Држимо да дескрипција јесте битна за социолошко истраживање, али да сама за себе, без икаквог покушаја експланације, није довољна.

20 Лазић М.: *op.cit.*

Лазић М.: У сусрет затвореном друштву, "Напријед" Загреб 1987.

Лазић М.: Систем и слом, "Филип Вишњић" Београд 1994.

21 Болчић С.: *op.cit.*, стр. 8.

22 Ibid., стр. 109-134.

23 Чињенице нису само кадре да доведу до одбацивања или измене неке постојеће теорије, него и да зачну нову теорију. Види детаљније у: Гуд В. и Хет П.: *op.cit.*, стр. 16-19.

менте, сам ток прикупљања података, као и њихову обраду треба у саопштењу које следи након истраживања детаљно приказати, како би независни истраживачи могли да провере обухватност и релевантност коришћених извора и ваљаност примењених методских поступака.²⁴

Прве три студије које упоређујемо²⁵, у целини гледано, следују овоме захтеву, јер су о веома обимним анкетним истраживањима којима је руководио М. Поповић (и на којима се ове студије, пре свега, заснивају) на систематичан начин изнесени многобројни подаци.

Примера ради, у књизи "Србија крајем осамдесетих" из прилога М. Богдановић и Р. Петровић²⁶ сазнајемо да је друштвени оквир истраживања била Србија без покрајина, да је узорак био вишестепени и са комбинацијом намерног и случајног избора, да су подаци прикупљани у општинама Жабари, Осечина, Богатић, Чајетина, Зајечар, Неготин, Сурдулица, Велика Плана, Ужице, Врњачка Бања, Врање и Рашка, да су у избор насеља увек улазили општински центар и по два села (једно ближе општинском центру, друго удаљеније од њега). Даље, да су узимане једна до две привредне организације са највећим бројем запослених за испитивање лица запослених у привреди, док су за испитивање запослених ван привреде биране школе, здравствене установе, банке и скупштина општине; да је избор испитаника из одговарајућих друштвених слојева вршен случајним избором из одговарајућих спискова, уз одступање од овог правила код друштвено-политичких функционера; да у узорак нису били укључени пензионери, незапослени и лица која примају социјалну помоћ (а такође ни војна лица, нити припадници милиције).

Предочено нам је и како су формиран посебни индекси за сваку од димензија друштвеног положаја – образовање, материјални стандард и политичку моћ – и за друштвени положај као њихов синтетички израз: који су показатељи коришћени, како су пондерисани.

Откривамо да је истраживање изведено у новембру 1988, а да су за прикупљање података коришћена три упитника – један главни и два допунска; да је главни упитник рађен у три варијанте (за запослене у друштвеном сектору, за испитивање градских приватника и за испитивање пољопривредника) и да је већина питања преузета из упитника примењеног у истраживању друштвених неједнакости у Београду²⁷; да су претежно коришћена питања са затвореним одговорима у различитим варијантама.

У непосредној организацији и прикупљању података учествовали су наставници са Катедре за социологију Филозофског факултета у Београду, редовни студенти и последипломци, социолози запослени у изабраним општинама и незапослени социолози. Сама реализација била је веома успешна. Општинска руководства учинила су све да истраживачи несметано бораве на терену.

Читамо и о искуствима самих анкетара: они истичу да је најпријатније било водити разговор у кућама пољопривредника, док је сарадња најтеже успостављана са НК-ПК радницима и појединим функционерима. Неки испитаници (више квалификационе групе радника, службеници и стручњаци) попуњава-

24 За В. Милића (op.cit., стр. 264) први и најважнији предуслов објективности сазнања јесте његова проверљивост.

25 Поповић М. и др.: op.cit., 1977, 1987. и 1991.

26 Поповић М. и др.: Србија крајем осамдесетих, стр. 579-596.

27 Поповић М. и др.: Друштвене неједнакости.

ли су упитнике у групама уз присуство и објашњења анкетара, а други (руководиоци и део стручњака) су носили упитнике својим кућама и касније их враћали попуњене. Испоставило се да је упитник веома дуг и, у неким својим деловима, недовољно прилагођен знању и искуству појединих категорија испитаника. Планирани број испитаника испуњен је са 98% (бројчани подбачај износио је 35 испитаника – од 1 800 планираних).

Детаљне податке о анкетама налазимо и у друге две публикације²⁸, с тим да је у њима приложен и сам инструмент за прикупљање података, то јест упитник.

Иако су у све три студије подаци из анкета у центру пажње, примећујемо да је поштован и принцип комплементарности према коме, да би се нека појава у потпуности осветлила, треба користити податке из више извора, а не само из једног.²⁹ Коришћене су информације из штампе (дневне и недељне), из званичне статистике (пописи становништва, подаци међународних организација, итд.) и из других социолошких истраживања. Анализован је садржај разних докумената: устава и закона, школских уџбеника, програма СКЈ.

Подаци су приказани путем многобројних табела и графикона. Често су употребљаване и скале. Као што је тачно запазила М. Богдановић, сама схема десет друштвених слојева појављује се као скала ординарног типа.³⁰ У великој мери примењивани су статистички методи обраде података. Најчешће је примењиван X^2 -тест и израчунаван коефицијент корелације (С), а појављује се и израчунавање базног индекса, Yasudinog индекса и мера централне тенденције.

У оквиру пројекта "Социолошко проучавање нових особености друштва Србије почетком деведесетих" обављена су два анкетна истраживања која у публикацији "Друштвене промене и свакодневни живот" представљају А. Милић и М. Благојевић.³¹ Руководилац истраживања у оба случаја био је С. Болчић. Ваља истаћи да су подаци о овим истраживањима веома штур и фрагментарни, што је знатна разлика у односу на претходне три студије. Распршеност тих информација додатно отежава стицање ваљаног увида у примењене методе истраживања. Такође, ниједан инструмент (упитник) није приложен.

Прво истраживање изведено је на територији Београда у току марта и априла 1994. године. Испитано је 800 појединаца, који су уједно били и репрезенти својих породица, то јест домаћинстава. За избор узорка коришћени су бирачки спискови. Време испитивања је било повољно јер се радило о трећем месецу после новчане реформе која је донела опоравак динара након периода незапамћене инфлације.

Друго анкетно истраживање обављено је према понешто измењеном упитнику на територији Републике Србије. Из финансијских разлога узорак

28 Поповић М. и др.: *op.cit.*, 1977 и 1987.

29 Искусствена евиденција коју користи социологија потиче из две групе извора: прво, то су подаци који настају независно од научне делатности, из разних практичних потреба друштва, и друго, изворна обавештења створена за специфичне научне потребе, при чему се читав поступак стварања података налази под научним надзором.

30 Поповић М. и др.: Друштвене неједнакости, стр. 23.

31 Болчић С.: *op.cit.*, стр. 154-155 и 196.

није био репрезентативан, већ се ишло на комбиновање могућности и жеља студената-анкетара са потребама истраживања. У току августа и септембра 1994. испитано је 594 испитаника/домаћинстава, по 50 из: Кладова, Пирота, Крушевца, Краљева, Ђуприје, Ужица, Панчева, Бора, Горњег Милановца, Смедерева, Тополе и Аранђеловца. Као и у претходном истраживању, обухваћени су не само становници градских, него и сеоских насеља.

Ове две анкете, међутим, не служе као основни извор података у студији "Друштвене промене и свакодневни живот". У ствари, у свега три прилога, од осам укупно, наилазимо на позивање на резултате двеју спроведених анкета. Уместо тога, принцип комплементарности је много више дошао до изражаја, при чему су се аутори најчешће позивали на друга социолошка истраживања (обично своја). То чини битну разлику у односу на три студије које смо претходно размотрили.

Тако се С. Болчић у свом првом прилогу већином позива на своја сопствена ранија истраживања, а М. Благојевић користи податке из пописа становништва 1981. и 1991. године. М. Лазић заправо сумира резултате објављене у књизи "Разарање друштва", дајући низ методолошких напомена. Други прилог С. Болчића најзад користи податке из анкете, али такође и податке из званичне статистике, као и информације из дневне и недељне штампе.

Најразноврсније изворе података користио је С. Вујовић: податке из евиденције Сталне конференције градова о стамбеној изградњи, резултате анкете Скупштине града Београда из јуна 1995. године о београдским сламовима, резултате анкете Синдиката просветних радника Србије на узорку од 1313 запослених у основним и средњим школама, статистику (домаћу и страну), дневну и недељну штампу. Он анализује и одлуке Министарства за науку и технологију, говоре неких политичара, чак и нека књижевна дела!

А. Милић у своме прилогу (који представља, као што смо већ напоменули, истинску "студију у студији") користи резултате двеју споменутих анкета, али и резултате посебног истраживања извршеног на бази интервјуа-посматрања са намером да се од једног броја жена (у различитим животним и породичним ситуацијама) добију њихове биографске историје. Истраживање је обављено у Београду и Панчеву од јуна до децембра 1994. Интервјуери су били студенти који су претходно прошли кроз посебну обуку за ову врсту методског поступка. Добијено је више од 200 индивидуалних и породичних сторија.

Уз резултате из анкетних истраживања којима је руководио С. Болчић и статистичке податке, М. Благојевић нам у своме другом прилогу предочава информације о анкетном истраживању под називом "Родитељство, институционално окружење и конфликт улога" које је организовао Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, а финансирало републичко Министарство за науку, на иницијативу Савета за становништво, породицу и децу при Влади Србије. Руководилац истраживања била је М. Благојевић. Истраживање је спроведено у периоду мај-јуни 1995. на репрезентативном узорку од 800 жена из Србије (без Косова и Метохије). Узорком су обухваћене искључиво мајке.

И извори података које је користила С. Томановић-Михајловић веома су разноврсни: UNICEF-ови извештаји, подаци Републичког комесаријата за избеглице и Црвеног крста Србије, истраживања о исхрани предшколске и школске деце у Србији и Црној Гори, истраживање спроведено 1991/92 о

компетенцији васпитача у ратом измењеним условима (Ивачковић), истраживање садржаја школских уџбеника ("Ратништво, патриотизам, патријархалност", група аутора).

Број табела у студији "Друштвене промене и свакодневни живот" неупоредиво је мањи од оног у претходне три. Такође, статистички методи су много мање коришћени.

Анализа и закључивање

Уколико социологија жели да буде наука, то јест социологија, а не само социо-графија, она се не може зауставити на дескрипцији неке појаве, на одговору на питање "како се нешто дешава", већ мора настојати и да појаву објасни, да одговори на питање "зашто се нешто дешава". Најважнијим делом објашњења обично се сматра узрочно објашњење које се састоји у откривању нужних и довољних услова неке појаве, мада се ни функционално објашњење не сме испустити из вида.³²

У природним наукама експеримент се потврдио као техника за откривање узрочних веза. Међутим, због извесних ограничења, експеримент се у социологији ретко користи.³³ Као замена за експеримент примењује се упоредни метод (којег је Е. Диркем означио као главни метод социологије) и метод мултиваријантне анализе (за чији развој је најзаслужнији П. Лазарсфелд).

Овај други метод, метод мултиваријантне анализе, представља квантитативно-статистички поступак за проучавање детерминистичких веза. Анализују се односи већег броја зависно и независно променљивих чинилаца (варијабла). Скуп независно променљивих означава могуће узроке, а скуп зависно променљивих највероватније последице. Постојање статистичке повезаности између двеју (или више) појава не значи одмах да је ту посредни однос, јер многе корелације могу бити само привидне. Другим речима, статистичка дескрипција је само први корак, док је утврђивање постојања узрочног односа други.³⁴ Узрочност се мора теоријски протумачити и логички образложити. Стога се као услов за извођење мултиваријантне анализе не појављује само могућност статистичке обраде података (најчешће добијених путем анкете са затвореним типом одговора), него и постојање теоријског утемељења истраживања и извесних теоријских претпоставки (хипотеза). Напослетку, без постављених хипотеза не би се могло вршити ни табелирање ни статистичка анализа, или би се та два поступка радила насумце.

Оба ова услова испуњена су у истраживањима којима је руководио М. Поповић, те се у те три студије широко примењује метод мултиваријантне анализе. Као главна независна варијабла појављује се слојна припадност испитаника. Како би овај претпостављени узрок деловао у што "чистијем" виду и како би се (као у експерименту) "искључило" деловање неких личних својстава испитаника, већ приликом одређивања структуре узорка у студији "Друштвени слојеви и друштвена свест" пошло се од пет претходних (елиминаторних) критеријума³⁵ које је требало да испуњава свако испитивано

32 Милић В.: *op.cit.*, стр. 659-660 и 715.

33 *Ibid.*, стр. 679-711.

34 Мозер Ц. А.: Методе анкетирања у истраживању друштвених појава, "Култура" Београд 1962, стр. 371.

35 Поповић М. и др.: Друштвени слојеви и друштвена свест, стр. 42-43.

лице: 1) да је мушког пола и да у својој породици (домаћинству) обавља "старешинску" улогу; 2) да је ожењен и да има деце, 3) да није млађи од 30 нити старији од 60 година, 4) да је радно активан, односно запослен и 5) да припада српској националности.

Зависне варијабле у овом истраживању били су, претходно теоријски и операционално дефинисани и разложени на индикаторе, интереси друштвених слојева, њихов стил живота, свест и вредносне оријентације. У студији "Друштвене неједнакости" као зависне променљиве појављују се разни облици неједнакости у друштву: неједнакости у образовању, у становању, у материјалном стандарду, у политичкој моћи. У "Србији крајем осамдесетих" овоме се придодају неједнакости у односу на пол и аграрну структуру.

Ослањајући се на теоријско-хипотетички оквир и статистичку обраду података из спроведених анкета, аутори прилоге верификују (или модификују) раније постављене хипотезе. Свака од три књиге садржи и неку врсту закључних разматрања која је написао М. Поповић. Верификујући генералну хипотезу, он покушава да сумира главне резултате истраживања, дајући овим трима студијама заокружен облик.

Управо као што присуство заједничког и разрађеног теоријско-хипотетичког оквира и на њему утемељеног обимног анкетног истраживања омогућује примену метода мултиваријантне анализе у трима размотреним истраживањима, тако њихово одсуство, или, још боље, само делимично присуство, чини примену овог метода само спорадичном у публикацији "Друштвене промене и свакодневни живот". Истраживачи, у целини гледано, закључке изводе из већег броја анкетних истраживања у која су били укључени, као и из целине својих социолошких сазнања и увида у раније и скорашње промене на нашим просторима. Такође, поједини налази били су делом саопштавани и у њиховим претходним радовима.³⁶ И закључно разматрање, које би обухватило основна сазнања предочена у прилозима написаним за ову студију, је изостало.

Закључак

Публикација под насловом "Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих" представља наставак пружања на увид јавности резултата истраживања друштва Србије која Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду спроводи већ двадесетак година.

Међутим, за разлику од претходне три студије које је приредио М. Поповић, ова не представља синтетички приказ кључних налаза истраживачког пројекта и укључује знатну слободу појединих истраживача. На методолошком плану поменута разлика се манифестује као: *прво*, одсуство јединственог теоријско-хипотетичког оквира истраживања; *друго*, велика разноврсност извора података, фрагментарно саопштавање начина истраживања и смањено присуство статистичке обраде; *треће*, спорадична употреба мултиваријантне анализе и одсуство закључног разматрања.

Узроке ове разлике приређивач студије С. Болчић проналази у карактеру предмета проучавања (друштво захваћено брзим и дубоким променама) и у условима самих истраживања. Оправданост ових разлога озбиљно је доведено у питање постојањем супротних примера (види напомену бр. 5).

36 Болчић С.: *op.cit.*, стр. 5.

Литература:

- Болчић С. приредио: Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, ИСИ ФФ Београд 1995.
- Гуд В. и Хет П.: Методи социјалног истраживања, "Вук Караџић" Београд 1966.
- Лазић М.: У сусрет затвореном друштву, "Напријед" Загреб 1987.
- Лазић М.: Систем и слом, "Филип Вишњић" Београд 1994.
- Лазић М. приредио: Разарање друштва, "Филип Вишњић" Београд 1994.
- Милић В.: Социолошки метод, "Нолит" Београд 1978.
- Милс Р.: Социолошка имажинација, "Савремена школа" Београд 1964.
- Мозер Ц. А.: Методе анкетирања у истраживању друштвених појава, "Култура" Београд 1962.
- Поповић М. и др.: Друштвени слојеви и друштвена свест, ИСИ ФФ Београд 1977.
- Поповић М. и др.: Друштвене неједнакости, ИСИ ФФ Београд 1987.
- Поповић М. и др.: Србија крајем осамдесетих, ИСИ ФФ Београд 1991.
- David Lee and Bryan Turner (eds.): Conflict about Class: Debating Inequality in Late Industrialism, »Longman« London and New York 1996.

Summary

The study under the title »Social Changes and Everyday Life: Serbia in the Beginning of the Nineties« presents a continuation of publishing the results of the research of the society of Serbia which have been performed by the Institute for Sociological Research (Faculty of Philosophy, Belgrade).

However, there is a big difference between this study and three studies published by the same Institute during the last two decades. The study »Social Changes and Everyday Life: Serbia in the Beginning of the Nineties« does not present the findings of the project in a synthetic way and includes a great deal of freedom of the research workers. At the methodological level this difference manifests itself as: *first*, the absence of the joint theoretical frame of the research; *second*, a great diversity of sources of data, fragmentary report of the way of the research and reduced presence of statistics, and *third*, reduced presence of multivariate analysis and the absence of concluding remarks.

The causes of the difference S. Bolčić (who conducted and coordinated the research) finds in the character of the society of Serbia in the beginning of the nineties (very fast and fundamental changes and in the very difficult conditions for sociological research. However, these excuses are very doubtful because we can find quite the opposite examples.

Key words: research, theory, sources and collecting of data, treatment of data, multivariate analysis, conclusions.